دیوانِ شبلی

مصنفہ

عالیجناب شمس العلما مولانا شبلی نعمانی

سابق فیلو آف یونی ورسٹی الہ آباد - پروفیسر مدرسۃ العلوم علی گڈھ

ناظم سررشتۂ علوم وفنونِ سرکار آصفیہ

باہتمام محمد رحمت اللہ رعد

در مطبع نامی کانپور طبع شد

۲۰۷

بسم اللہ الرحمن الرحیم

قصیدۂ عیدیہ

که در وی پس از شرح دادن گرمیٔ هنگامهٔ عید - لختی از برہمیِ کار اسلامیان نموده آمد -

سنه ۱۸۸۳ع

روز عیدست و دگر کار جهان گشت بساز
باز شد بر رخ گیتی در امید فراز

دست بیداد فلک آن همه کوتاه شده است
که دگر فتنه نیارد که کند پاے دراز

خلق را باز لب از خنده فراهم آمد
چون گل تازه که غنچه اش نتوان کردن باز

سخن از مے چه کنی باده چه خواهی امروز
نشهٔ عیش ندارد مے و باده نیاز

خواجه از خانه برون آے که دیدن دارد   اینهمه گرمیِ هنگامه و این زینت و ساز

مردمان بین که ز هر ناحیه گرد آمده اند   هر یکے در هنر خویش ز دیگر ممتاز

همه در راه طلب گرم تفس چون خورشید   عیدگه کعبه و شان دشت نوردانِ حجاز

مردمان بسکه ز هر گوشه فراز آمده اند   نگه از تنگیِ جا بار نمے یابد باز

آن یکی جلوه فروش آمده در خانهٔ زین   وان دگر بر زده بر هودج زربالش ناز

آن یک از تابش خور پرده فرو هشته بروے   وان دگر در کنفِ چتر شده جلوه طراز

واعظ آراسته عمامه و از روی شرف   شمله را کرده چو سر رشتهٔ امید دراز

زاهد ساده هم از کلبهٔ تنهائی خویش   با کهن خرقهٔ خود رفت برون بهر نماز

با همه شوکت و فر با همه تمکین و شکوه   خلق در عیدگه آمد ز رهِ صدق و نیاز

نفسی چند نشستند دو زانو وانگه   راست چون سرو ستاده نه پئے ذکر و نماز

مفتی شهر هم از جا بامامت برخاست   با همه صدق و صفا با همه اخلاص و نیاز

آنچه بایست ز ترتیل و سکون در قرأت   همه بر وجه حسن کرد ادا آن ممتاز

پس دگر خطبه بفرمود بآواز بلند   خطبهٔ چون سخن قامتِ محبوب دراز

شاخ و برگِ سخن افزودم و از جا رفتم   خود نگویم که چو انجام پذیرفت آغاز

شور برخاست ز مردم که مبارک بادا   عید و این گرمی هنگامه و این زینت و ساز

در سخن بود یکے کز غم دنیا رستم
دیگرے گفت علی الرغم سپهر کجباز

کودک از روے ادب عرض نیایش میکرد
پیر گفتے صد و سی سال ترا عمر دراز

پدر از مهر بپاسخ پسرش را گفتے
مَرحَبا اَیَّدَکَ اللهُ بِعِزٍّ مُمتاز

حیف کاین شور و طرب یکدو نفس بیش نماند
چه کند عید بدردے که بود صبر گداز

جمع اسلام چو باشد هدف تیر بلا
خود چه کج باخت بایشان فلک عربده ساز

فرق نبود بتحقیق ز محرم تا عید
آه از فتنه گری هاے سپهر کجباز

خود همان جمع که میداشت بهم تیغ و قلم
خود همان قوم که بوده است بهر پایه فراز

آنکه در انجمنِ فضل نمیداشت همال
آنکه در بزمگهِ دهر نبودش انباز

آنکه جان در تنِ افسردهٔ معنی بدمید
آنکه برداشته قفل از درِ گنجینهٔ راز

هیئت و هندسه را پایه ازو گشت بلند
منطق و فلسفه را داد هم او زیب طراز

نظم او بنگر و انگه سخن از سحر مگوی
نثر او بین و دگر قصّه مخوان از اعجاز

یاد آن رونق بازارِ هنر در بغداد
یاد آن گرمیِ هنگامهٔ فن در شیراز

قطبه آنکه از و کسب هنر کرد فرنگ
وان سلرنو که اطالیّه باو داشت نیاز

خود همان جمع که افراخت بعیوق علم
آنکه بر اوج فلک سود کله گوشهٔ ناز

آنکه پامال خرامش چه خراسان چه پارس
آنکه تاراج نگاهش چه عراق و چه حجاز

آنکه دیلم به جبین داغ سجودش داشت
روم را لرزه بر اندام ز بانگ غضبش
فتح را از پئے طاعت خم تیغش محراب
رمح او بود که تاج از سر قیصر بربود
اینک آن قوم بجالیست که نتوان گفتن
دست ہر یک شده از دامن مطلب کوتا
همه را از ستم حادثه خون گشته جگر
غم بدان مایه که ہرگز نتوان دید تهی
ناله بیخواست برآید ز دل خستهٔ ما
ہی چه سازیم و خود از دست که فریاد کنیم
ہرچه بر ماست ہم از دست سیه کاری ماست
زہرہ کیست که این قصهٔ غم گوش کند
گر درین نظم کمیت قلم از پویه بماند
عذر من نه که محال ست بیک نغمه سرود
شرح این حادثه از شبلی خسته مخواه

آنکه سلجوق بخاک در او کرد نماز
ہند را غلغلهٔ مقدم او زہرہ گداز
بخت را بهر پرستش در او کعبه راز
تیغ او بود که شد با دل کسری ہمراز
خود ببین تا بچه انجام رسید آن آغاز
ہر یکی را به غم و غصه زبان گشته دراز
همه را شیوهٔ بیچارگی و عجز و نیاز
دیده از اشک و دل از غصه جهانها زگداز
شیشه را ہست بہنگام شکستن آواز
کین جفاها همه از ماست بما آمده باز
گله نیست ز بخت و فلک عربده ساز
داستانیست جگر خون کن و اندیشه گداز
بال و پر ریخت اگر مرغ سخن در پرواز
داستان غم و افسانهٔ محمود و ایاز
شب بود کوته و افسانه درازست و دراز

که در چارمین بزم تعلیم منعقده مقام علیگڈھ مورخه دسمبر ۱۸۹ء انشا نموده آمد-

حیرتم می برد اینک که بدین نیت ساز
چیست کین بزم به آئین دگر بست طراز

جلوه گاهیست همانا همه رنگ و همه بو
بزمگاهیست همانا همه برگ و همه ساز

مژده باد اهل نظر را که تماشا مفت ست
شاهد بزم دگر چهره برافروخت بناز

بسکه شور طرب از خاک بگردون بر شد
باز این گنبد فیروزه پرست از آواز

هان بآئین ادب آی که سرتاسر بزم
پردهٔ دیده بود فرش به پهناو دراز

بزم را تا چه قدر پایه بلندست امروز
بسکه والاگهران اندرو جلوه طراز

در صف صدر جوان حوصله پیرے بنگر
رهبر قافله تا به نشیب و به فراز

و آن گرانمایه بزرگان که ز بیتابی شوق
در نوشتند بپاسے طلب این راه دراز

همه خوشخوے و همایون نفس و پاک نهاد
همه دانش طلب و دیده ور و نکته نواز

گر حدیث از شرف نسبت ایشان گذرد
انجمن را بتوان گفت که برخویش بناز

فرّهٔ بزم نگر گرمی هنگامه به بین
ور بپرسی که چرا اینهمه زیب ست و طراز

باز لختے بہ سخن پیچیم و در ذوق سخن
نہ ہم پاسخ و افسانہ ز سر گیرم باز

انتظار تو و شوق تو چو از حد گذرد
لاجرم پردہ کشایم ز رخ شاہد راز

تہنیت گویم و از جا روم از جوش طرب
مژدہ بر مژدہ رسانم کہ بصد زینت و ساز

با ہمہ فرّ و فر با ہمہ تمکین و شکوہ
چارمین مجلس تعلیم نہادند آغاز

ہی چہ آغاز - کہ پیرایۂ ایام است این
ہی چہ آغاز - کہ طغرائے صد انجام است این

ہان بیا عرصہ گہِ شوق و تمنا بنگر
ہان بدریوزۂ فیض آمی و مواسا بنگر

انچہ از گرمے ہنگامہ و انبوہے ناز
ہیچ جاے نتوان یافت بہر جا بنگر

گوشہا - محو نواہاے دل آویز ببین
دیدہ ہا - را ہمہ حیران تماشا بنگر

آن گرانمایہ بزرگان کہ بدانش مثل اند
ہمہ را جاے - درین بزم دل آرا بنگر

ورنشان مے طلبی - بہر شناسا بودن
فرّۂ تابش اقبال - بہ سیما بنگر

نگہ از ہر سوے حالی آزادہ فگن
وان نذیر احمد طوطی شکرخا بنگر

آن یکے را بلب - آن نغمۂ جانسوز ببین
وان دگر را بکف - آن دفتر انشا بنگر

پس ازان پایہ فرود آئی و بہ پائین بساط
شبلی دل زدہ را - زمزمہ پیرا بنگر

نالۂ چند کہ ریزد ز لبش باز شنو
پس - ز جا رفتن دلہای شکیبا بنگر

تا بسنجی که فغانش نبود بی چیزی — آنچه بر ما رود از چرخ ستم زا بنگر

هر چه از شوکت اسلام شنیدی زین پیش — اینک آن زمزمه را مایهٔ سودا بنگر

اینک آن دفتر اقبال - پراگنده به بین — اینک آن نسخهٔ اسلام مجزا بنگر

دودمان ها - همه سرگشتهٔ حرمان دریاب — خانمانها - همه در رفته به یغما بنگر

آن جگر دوز فغان سنجی احباب شنو — وان دل آشوب شکرخندهٔ اعدا بنگر

بگذر از کجروی چرخ و نگونساری بخت — آنچه بر ما رود از جور - هم از ما بنگر

چند - با بخت و فلک - دست و گریبان باشیم
صرفه آنست که از کرده پشیمان باشیم

روزگاریست که سرگشته سعیئم مگر — نخل اندیشهٔ ما هیچ نیاورد ثمر

هر چه گفتیم و شنیدیم - بجایی نرسید — گرچه - صد بار بگفتیم و بگوئیم دگر

هیچ از ناوک تدبیر نیامد به نشان — همه بگذار - همین کانگرس را بنگر

چار سال است که این جاده نوردیم و هنوز — حاصل ما نبود زان همه جز بوک و مگر

تا چه سوداست که در بزم بهنجار سخن — نغمهٔ چند سرایند با آهنگ اثر

تا چه سوداست که در عشر سالی دو سه روز — مصرعی چند ببافند و بخوانند از بر

هم ز هر ناحیه - دیده وران جمع آیند — وانگه آن دفتر پارینه کشایند از سر

آن یکے گرم ۔ زجا خیزد و استد برپاے
رو بہ بزم آرد و بحثے نہد اندر محضر

ہم بر آن حرف دلاویز براہان و حجج
گوید آن گونہ کہ رسم است در آئینِ ہنر

حاضران جملہ بہ تسلیم و بہ انکار آیند
خود گمان بردہ کہ از پیٔ بودش نفع و ضرر

پس فراوان سخن از گفتہ و ناگفتہ رود
تا بجای کہ خود آن حرف شود یک دفتر

دو سہ بحثے کہ گزینند بپایان سخن
جملہ دارند قبولش کہ ازین نیست مفر

بعد ازان کاں ہمہ ہنگامہ نشیند از پاے
بزم برہم شود و خلق شود ۔ راہ سپر

آن سخنہا ہمہ افسانہ و افسون گردد
آن بناہا ہمہ یکبارہ شود زیر و زبر

دل ز اندیشہ تہی گردد و یاران عزیز
مست خسپند بغفلت کدہ تا سال دگر

خود ہمین ست گر آئین طلبگاریِ ما
ولے بر ما و برین ہرزہ زبان کاریِ ما

چند سال ست کہ یک کس ز عزیزان دیار
می ندانست کہ چون میگذرد لیل و نہار

تا چہ نیرنگ ہمے آورد از پردہ سپہر
تا چہ در باخت ز بازیٔ فلک عربدہ کار

از غلط کاریِ ما بر سرِ اسلام چہ رفت
تا چہ بودیم و چہ ہستیم و چہ داریم شعار

غافل از کار و ہم از فتنہ گریہاے فلک
فارغ از خویش و ہم از خستگیِ خویش و تبار

ہمہ را بادۂ دوشینہ فرو بردہ بخواب
ہمہ را مستیِ پیشینہ درافزودہ خمار

ماهمان مست بخواب اندر و نیرنگ سپهر — فتنه‌ها ریخت نه چندانکه توان کرد شمار

سختی دهر چو از حوصلهٔ صبر گذشت — بر گرفتیم سر از خواب سراسیمه و زار

لب پر از مویه که آه این چه جفا رفت بما — دل در اندیشه که هی تا چه بود چارهٔ کار

هر یکے گرم براه طلب افتاد چنان — که در آن پویه ندانستی روز از شب تار

گرچه راندند درین ره به نشیب و به فراز — پا بپا گرچه درین مرحله ماند از رفتار

هم ز بیراه روی بود که با این تگ و پوی — خود بسر منزل مقصود نیفتاد گذار

از تبه کاری و بربادی ما هیچ نکاست — ما همانیم و همان بیرهی شهر و دیار

پستی بخت - هم امروز چنان ست که دی — حالت جمله - هم امسال همان است که پار

داورا ایکه جهاندار و جهان بخش توئی — بندگانِ تو دریغ است که باشند نزار

مپسند اینکه نشینند باین روز سیاه — خاک بوسانِ سرِ کوی رسولِ مختار

داورا- هان مپسند اینکه درین کد باشیم
ماکه از حلقه بگوشان محمد ﷺ باشیم

نامہ

بنام خواجہ امین الدین صاحب لکھنوی

متضمن

حالات سفر از لکھنؤ تا حیدرآباد

سنہ ۱۸۹۱ع

مرحبا قاصدِ فرخندہ بنہ گام براہ ۔۔۔ کہ ترا فضل خدا باد بہر حال پناہ

تیز تر میرو و در راہ میاسا دمی ۔۔۔ تا بجائے کہ رسی در حرم آن درگاہ

حضرت خواجہ امین او صلی اللہ بہ ۔۔۔ صاحب لطف و کرم صبّرنی اللہ فداہ

بہ نیاز آئی و زمین بوس و بنہ جبہہ بخاک ۔۔۔ ہم دعا گوے و ہم آئین ادب دار نگاہ

پس ز من عرض سلامی کن و انگاہ بگوی ۔۔۔ ہر چہ پیش آمدم از واقعہ در عرضۂ راہ

کز تو رخصت شدہ چون دل بنہادم بسفر ۔۔۔ تا چہ گویم کہ چسان گشت مرا حال تباہ

با صد اندیشہ بکالسکہ نشستم ناچار ۔۔۔ دل حریفِ غم و لب ہمنفس نالۂ و آہ

گہ غم اینکہ ہنوزم اثری ہست ز ضعف ۔۔۔ آن مبادا کہ تپم باز بگیرد ناگاہ

گہ غم اینکہ رہِ دور و دراز آمد و من ۔۔۔ از قضا خادمکی نیز ندارم ہمراہ

گه غم اینکه چو از قافله دور افتادم — تا چه حاصل بودم زین سفر طاقت کاه

با صد اندیشه غرض دل بنهادم بسفر — بزبان بود که لا قوّة الا بالله

لطف حق بین که بیک چشم زدن باز رهاند — زان همه غصّه و اندوه مرا باز آنکه

همرهِ من بنشستند بکالسکه دو کس — که من از حالتِ شان هیچ نبودم آگاه

مصطفیٰ احمدؐ زان هر دو یکے بود بنام — که ز اعیان او و هم منفرد است از اشباه

درمیان گرچه نه بد سابقهٔ معرفتے — از عزیزانش یکے کرد ز نامم آگاه

آشنا یانه بمن روے بیاورد و بگفت — دیرگاهست که مشتاق تو بودم والله

از کجا میرسی و عزم کجا میداری — وین چه حالست که رنگ رخ تو هست چو کاه

گفتم آهنگ دکن دارم و بس دلتنگم — که جدا مانده ام از قافله با حال تباه

نه رفیقے که پناهم بود از رنج سفر — نه انیسے که باو حرف زنم گاه بگاه

چون حدیث من و حیرانی من باز شنید — گفت لا حول و لا قوّة الا بالله

گرچه بر ساده گیم خنده زدن خواست همی — لیک رحم آمدش و گفت ازین غصه مکاه

دل قوی دار که یار توام و در همه حال — هرگز از خدمت تو دست ندارم کوتاه

زین سخن خاطرم آسوده و قوی دل گشتم — هم درین فرصت کالسکه بیفتاد براه

اول آهسته همی راند و چو پاسے بگذشت — کانپور آمد و افزود بسرعت ناگاه

چون به بھوپال رسیدم ز کسان پرسیدم — هیچ دانید کزین راه گذشتست آن شاه

سیّد آن قافله سالار که در کشور فضل — او بود شاه و حریفانِ دگر خیل و سپاه

هم ازان جمع یکی گفت که آری دیروز — او گذشتست ازین راه بهنگام پگاه

چون ز بھوپال گذشتم به نگاهم آمد — منظری تازه که افزود مرا نورِ نگاه

هر طرف می نگری سرو چمان بود و چمن — هر کجا می گذری آب روان بود و گیاه

آخر آن مرحله ها نیز بسر آمد و پس — برسیدیم در اقلیم دکن هفتم ماه

لله الحمد که با این سفر دور و دراز — که شبا روز سه تاریخ گذشت است به راه

طبع من هست بهر وجه که جوی خرم — حال من هست بهر گونه که خواهی دلخواه

الغرض چون ز شب هفتم پاسی بگذشت
حیدرآباد رسیدیم و سخن شد کوتاه

ترکیب بند

در ۱۸۹۱ء آنریبل سر سیّد احمد خان صاحب با جمعی از دیده وران دی
به حیدرآباد آورده. درانجا به صدارت جناب نواب اقبال الدوله وقارالامرا انجمنی

ترتیب یافت و سرسید و دیگر عزیزان لختی از حقیقت حال مدرسة العلوم برگفتند و برسم دریوزه از بزرگان آن دیار یاوری خواستند مصنف هم یکی از جمله گدایان بود لب سوال بدین آهنگ کشاد

اے بزرگان گرانمایه و اصحاب کبار — اے عزیزان وفاپرور و اخلاص شعار

هیچ دانید که ما راه نوردان دکن — هیچ دانید که ما تازه غریبان دیار

تا چه جوئیم و چه خواهیم و چه در سر داریم — چه کسانیم و رسیدیم درین جا بچه کار

طے نمودیم چرا این سفر دور و دراز — در نوشتیم چرا این همه دشت و کهسار

گرچه این ناحیه بس دلکش و خرّم جائیست — گرچه دل مے برد از دیده روان این گلزار

هر طرف می نگری لاله بود یا ریحان — هر کجا مے گذری سبزه بود یا اشجار

لیک این جمله ز ما دل نتواند بردن — نفریبیم باین جلوه گر بهاز نهار

این همه سیر و تماشا نه بآن مے ارزد — که باو دل نتوان بست و توان گشت نثار

از تماشائے گل و لاله چه بندیم طرف — ما که هستیم بصد رنج دگر سینه فگار

پے توان برد که ما را سر و سودائی هست — اگر از ناصیهٔ حال بجویند آثار

می نه بینید که سرسیّد ما آنکه بفضل — رهبر قافلهٔ ماست به هر راه گذار

چیست آخر که باین پیری و این ضعف بدن — از علیگڈھ به دکن آید و جوید تیمار

تا چه خواهد که بدریوزه گری خاسته است — تا چه دارد که ازین ننگ ندارد انکار

تا چه حال ست که آتش ز نفس می بارد — تا چه حال ست که خون میچکدش از گفتار

این همه غلغله آخر نه بود بی چیزی — این همه ولوله بی صرفه نباشد زنهار

حضرت حالی و شمس العلما را بنگر — وان دگر دیده ورانی که بودش انصار

تا چه پیش آمده کین نام‌وران را بجهان — دربدر گشتن و دریوزه گری گشت شعار

شرح این قصهٔ جان سوز نه گفتن تا کے
سوختم سوختم این سوز نهفتن تا کے

هان و هان گوش بدارید که می گویم باز — داستانیکه غم افزا بود و زهره گداز

فرصتی بیش نرفته است که با شوکت و جاه — ما درین ملک ببودیم بهر پایه فراز

تیغ اگر بود وگر نامه و قرطاس و قلم — همه را بود دهم از نسبت ما زیب و طراز

ناگهان شعبدهٔ تازه برانگیخت سپهر — ناگهان نقش دگر زد فلک عربده باز

بازی چرخ بدست دگری داد عنان — رفت یکبار ز ما خرمی نعمت و ناز

این قدر بود که در حلقهٔ طاعت کیشان — پایهٔ ما ز حریفان دگر بود فراز

ما ازان جمله باین مرتبه راضی بودیم — کز پس پرده فلک بازی نو کرد آغاز

رسم و آئین حکومت روش تازه گرفت — بزم تعلیم بآئین دگر یافت طراز

به علومی که جدید اند سرو کار افتاد — درس پارینه بتقویم کهن گشت انباز

جا بجا مدرسه ها طرح نهادند کرد و — هیئت و فلسفهٔ تازه به برگشت به ساز

دفتر دانشش ما جمله بتاراج برفت — گشت کوتاه بیک باره سخنهای دراز

بزم برهم شد و سر بر نگرفتیم ز خواب — جلوه ها پیش و در دیده نکردیم فراز

ما همان مست بخواب اندر و یارانِ دگر — در رهِ منزلِ مقصود همان در تگ و تاز

تا بجائیکه بهر پایه و هر فن ما را — خواری افزود و حریفانِ دگر را اعزاز

نتوانیم که این قصهٔ غم شرح دهیم — شب بود کوته و افسانه درازست و دراز

مهر لب گشت همانا بزبانم گفتن
که توان گفتن و هرگز نتوانم گفتن

روزگاری همه بودند بدان خواب و خمار — ناگهان رحمتِ حق پرده فگند از رخسار

مردی از غیب عیان گشت و بیاران بدمید — دم گرمیکه ز تیغ تیز برون داد شرار

می ندانم که بیک بار چه افسون بدمید — می ندانم که چه اعجاز نمود از گفتار

غلغلی خاست ز هر ناحیه و برزن و کوی — شوری افتاد بهر کشور و اقلیم و دیار

منکران نیز بافسانه اش از جا رفتند — بسکه هنگام سخن سحر همی برد بکار

الغرض انجمنی واو ز یاران ترتیب — تا کند خسته دلان را بنوازش تیمار

فکر کردند و بر اسباب مرض پے بردند ‏ ‏ ‏ زان سپس چارهٔ آن درد نمودند اظهار

کین مرض را بجهان هست اگر درمانی ‏ ‏ ‏ غیر تعلیم نبوده است و نباشد زنهار

حالیا چاره جز این نیست که بنیاد نهند ‏ ‏ ‏ بیت علمی که کسان را بود از جهل حصار

پس بدریوزه بهر کوچه و بازار شدند ‏ ‏ ‏ تا مگر کاسهٔ شان پر شود از زر عیار

رشتهٔ سعی و طلب گرچه بسی گشت دراز ‏ ‏ ‏ لیک افسوس که آماده نشد چارهٔ کار

لاجرم رو به شهنشاه دکن آوردند ‏ ‏ ‏ وان همه خستگی خویش نمودند اظهار

داور دادگر خسرو اقلیم دکن ‏ ‏ ‏ میر محبوب علیخان که بود عرش وقار

برره و رسم شهان چاره نوازی فرمود ‏ ‏ ‏ شاه را چاره نوازی بود آئین و شعار

آستین کرم افشاند و تو گوئی بمثل ‏ ‏ ‏ ابر نیسان بزمین دُر و گهر کرد نثار

مبلغی خاص عطا کرد و بفرمان بنوشت ‏ ‏ ‏ که بهر ماه رسانند زما این مقدار

باری از فیض شه آن مدرسه برپا گردید

آنچه ما مے طلبیدیم مهیا گردید

دولت از پردهٔ تقدیر چو شد چهره کشائے ‏ ‏ ‏ هست آن مدرسه امروز بصد فر و بهائے

طالبان هنر از هر جهت و ناحیتی ‏ ‏ ‏ جمع گشتند و گرفتند درش را ماوائے

تا بکی حسرت غرناطه و بغداد خوری ‏ ‏ ‏ قدمے رنجه کن و در حرم مدرسه آئے

طالبانش همه فرمانده معنی گشتند — دامن تربیتش هست مگر ظل همائے

گرچه امروز بدین آب و طراز است ولی — نتوان گشت از اندیشهٔ او بی پروائے

آن بناها نه رسیده است به اتمام و هنوز — خود ز سر رشتهٔ تعلیم نداریم غنائے

لاجرم چارهٔ این کار بجستیم از عقل — از ره چاره گری شد بدکن راهنمائے

پس بفرمودهٔ دانش ز علیگڈھ آخر — کاروان شد سوے اقلیم دکن راه گرائے

به نیایش به درِ دولتِ سلطان رفتیم — هم به فرمان ادب پشت نمودیم دوتائے

از پس کُرنش و تسلیم به آدابِ نیاز — عرض مطلب بنمودیم و ستادیم بپائے

شاه از لطف اشارت به نشستن فرمود — امر چون فوق ادب بود نشستیم بجائے

پس ازان معتمد شاه عماد الدوله — که دبیریست هنرپرور و معنی پیرائے

به ادب آمد و توقیع همایون برخواند — ما همه گوش بر آوازش و او نکته سرائے

شه بدستور گران مایه فرستاد پیام — کاینک آن مبلغ پیشینه دوچندان فرمائے

بسکه زین مژدهٔ جان بخش بخود بالیدیم — غنچه سان در بر ما تنگ همی گشت قبائے

چون بما بیش ز اندازهٔ خواهش بخشید — بیش ز اندازهٔ خواهش دهش اجر خدائے

شاه تنها نه کرم کرد و نوازش فرمود — که شدیم از همه اعیان دکن بهره ربائے

آسمان جاه فلک پایه بشیر الدوله — بازوی دولت و دستور شه و ملک آرائے

وان وقار الامرا زبدهٔ اعیانِ دکن — آن هنرپرور و دانا دل و فرخنده لقاے

پایهٔ ما بفزودند و کرم فرمودند — شکر این منت و احسان چه توان کرد اداے

شایگان گشت قوافی و ازین چاره نبود — خوشتر آنست که اکنون کنم آهنگ دعاے

یارب آن باد که شه با همه اعیان و وزیر — تا ابد باشد و گردون بدرش ناصیه ساے

بعد ازین جمله دعاها که پذیراد خدا — خویش را گر بدعا یاد کنم هست بجاے

یعنی از نسبت آن شاه گرامی نامم
شه نظام ست و بزیبد که نظامی نامم

قصیده

سنه ۱۸۹۰ع

دل پرحوصله آخر چو ز دعوے ماند — تا که آرد که بدردِ تو شکیبا ماند

راضیم از نگهِ شوق که گوید همه باز — از زبان هرچه دمِ عرض تمنا ماند

مگر از زاهد افسرده دلی وام کنم — که رخِ همچوهشس بیند و برجا ماند

راست ما نا غلطی هست که آوازه شده است — مهر گویند بآن عارض زیبا ماند

بر سراپای جمال تو نگاهم گویی — رهروی هست که از ضعف بهر جا ماند

آه ازان رنگ ندامت که پس از کشتن غیر — یک دو دم بر رخ زیبای تو پیدا ماند

ناتوان جان حزینم ره لب پیش گرفت — آه ازان غصه که بیچاره. بره وا ماند

ارمغانی نبود در خور خاک در او — مگر آن سجده که آماده به سیما ماند

مست و پر عربده. آنجا به مکیدن خواهم — که لب لعل تو از بوسه معرا ماند

نو بهاران همه نرگس بدماند که چمن — بر جمالت همه تن محو تماشا ماند

می میاشام و لب لعل می آلود ببوس — کین گنه در روش عشق به تقوی ماند

یک جهان شیفتهٔ طرز دل آرای اوست — روضهٔ خلد بکوی تو همانا ماند

او بغارت گریم آید و من آن خواهم — کار مغانی و هوشش انچه زلیخا ماند

خضر در وادی غم تازه براه افتادست — مگذارید که غربت زده. تنها ماند

بگذر از خلد که در کیش توکل نبود — هر که امروز. در اندیشهٔ فردا ماند

صدره افتاد که مجنون غلطش کرد بدشت — کلبه ام بسکه بزیبائی صحرا ماند

پند می دادیم و نام تو بردی ناصح — تا بدین بدرقه آن رهر گوارا ماند

جادهٔ پیشروان رفتم و دانم که خرد — اندرین شیوه. نه با من بمدارا ماند

ننگ همت بود آری۔ که زبان تازه کنی
هم ازان جرعهٔ باقی که به مینا ماند

نیست جز دونی فطرت که ببازار کمال
چشم دوزی بمتاعی که زلیخا ماند

صرفه نبود که همان بر روش پیشروان
خامه۔ در راهِ سخن بادیه پیما ماند

داستان چند توان کرد ز محمود و ایاز
تا بکی خود سخن از وامق و عذرا ماند

گر نسیم از شکن زلف کشاید گرهی
فکر را با تو صدا آویزشِ بیجا ماند

اشک خود بر شمری انچه ز باران آید
خون دل نام کنی هرچه به مینا ماند

سفله را بستائی و بگوئی که بجاه
کمترین بندهٔ او با جم و دارا ماند

هرزهٔ چند بهم بافی و سنجی که بدهر
سخنت خاتمهٔ دفترِ انشا ماند

گرچه بر هیچ این شعبده۔ پی برد ظهیر
کین نه رازیست که مستور ز دانا ماند

لیک با این همه از گرمیِ هنگامهٔ آز
نتوانست کزین هرزه روی۔ وا ماند

پستیِ طالع ازین بیش چه باشد که کسی
پای در بندِ خطا ماند و عمدا ماند

شیوهٔ مدح و غزل گرچه دل آرا زشیست
مبتذل گشت نه چندان که گوارا ماند

شعر اگر دامنِ دل می نکشد بانگ خر است
نغمه۔ گر نیست دل آشوب بغوغا ماند

من و یزدان که اگر پایهٔ فن برنکشند
حیف باشد که سخن را بجهان جا ماند

هان وهان چند توان بود به تقلید اسیر
وای آن کس که بره سلسله بر پا ماند

پای ازین دائرهٔ تنگ برون نه که سخن | خود محیطیست که هر قطره بدریا ماند
جادهٔ مغز بیان گیر که این طرز نوی | دلپذیر است و دل آویز و دل آرا ماند
راستی در زروچنان پیکر گفتار آراے | که فروغ اثر از ناصیه پیدا ماند
هم به هنجار نوی تازه نواے بکشم | باد اینکه - در آغوش دلش جا ماند
مبتذل گر سخن از صبح برانم گویم | سحر آمد که جهان گرم تماشا ماند
مشک شب جمله بتاراج رود وز دم مهر | شوشهٔ سیم پراگنده به هر جا ماند
سحر از جیب اُفق سر بزند خنداخند | شب بخود - پیچد و از غصه بسودا ماند
آید از صحن حرم بانگ مؤذن در گوش | دیر از نالهٔ ناقوس پر آوا ماند
رند با شیشه و مے راہِ چمن گیرد و شیخ | در غم سبحهٔ و مسواک و مصلا ماند
چمن از غلغلهٔ مرغ به جنبش افتد | کوه از قهقههٔ کبک پر آوا ماند
پاسبانان ز سر کوچه و ره برخیزند | در میخانه بروے همه کس وا ماند
کاروانها بره افتند و جرس ناله کشد | دشت و صحرا - پُر از آوازه و غوغا ماند
رهرو خسته که از زحمت دوش است به تاب | دو سه گامے رود و باز بره وا ماند
رند میخواره که از بادهٔ دوشین سرمست | همچنان فارغ از اندیشهٔ فردا ماند
گاه سر بر زند از خواب و رود باز بخواب | گاه مخمور ز جا خیزد و از پا ماند

دست در گردن معشوق چو خیزد عاشق ‌ ‌ ‌ هم بدستِ دگرش گردن مینا ماند
در چنین وقت به نعمانی آشفته گذر ‌ ‌ ‌ که قلم در کف و آمادهٔ انشا ماند

الحق ار شبلی آزاده بداوش رسد
زود بینی که اساسِ سخن از پا ماند

قصیده

متضمن حالات سفر روم (مئی ۱۸۹۲ء)

بهر تکمیل فن و هم پیِ تحصیلِ عبر ‌ ‌ ‌ روزگاریست که میداشتم آهنگِ سفر
فارغ از حج و زیارت چو مرا کرد خدای ‌ ‌ ‌ خواستم تا بسوی روم شوم راه سپر
گرچه من گرم طلب بودم و بس مستعجل ‌ ‌ ‌ لیک تاخیر همی رفت بفرمان قدر
دیر آن مایه شد آخر که حسودان گفتند ‌ ‌ ‌ که فلان جز هوس خام ندارد در سر
روم گوئی دو سه گامست که این خام طمع ‌ ‌ ‌ بی تکلف بسفر چیست ببستست کمر
ره چنین دور و دراز و سفر این مایه خطیر ‌ ‌ ‌ چون میسر شود آنرا که نه زور است و نه زر
من درین غصه و غم خون جگر می خوردم ‌ ‌ ‌ ناگهان شاهد مقصود در آمد از در
اتفاقی عجبے گشت مرا عقده کشا ‌ ‌ ‌ که از وهم و گمان نیز نمیداشت خبر

یکدو مه پیشتر ک زانکه زنم کوس رحیل | بودم از زحمت تپ خسته دل و تفته جگر
چون ستوه آمدم از تپ بدل آمد که مرا | چاره جز نقل مکان هیچ نباشد ایدر
عزم دیرینه بیاد آمد و گفتم چه خوشست | که بیک حیله دو تا کار برآرد داور
آرنلڈ آنکه رفیق ست و هم اُستاد مرا | هم درین عرصه بانگلنڈ همیخواست سفر
گفتم این صحبت و این واقعه نادر افتد | پس بعزم سفر از جای بجستم مضطر
چون ازین داعیه مردم همه آگه گشتند | هم بیاران و عزیزانِ وطن رفت خبر
همه را مهر بجنبید و بدرد آمد دل | جمله گفتند که این زحمتِ بیصرفه مبر
دل بهجران منه و رسم وفا را مگذار | ور نخواهی که کشی پای ازین راهگذر
روزکی چند بیا باش و پس ساز بده | ساز و برگ سفر آن گونه که باشد درخور
با خود از نقد و هم از امتعه آن مایه بگیر | که اگر دیر بمانی نبود هیچ خطر
مصلحت نیست که این مرحله تنها سپری | لاجرم خادمکی نیز بهمراه ببر
گفتم این جمله که گفتید بود عین صلاح | لیک طالب نبود در گروِ نفع و ضرر
مرد این مرحله گامی که فرا پیش نهاد | باز پس می نکشد گر همه مرگ آرد بر
الغرض از رمضان بست و ششم بود که من | گرم برخاستم از جای و شدم راه سپر
اوفتادم بره کوه و بیابان یکچند | پس بکشتی بنشستم من و یاران دگر

زحمتی صعب کشیدیم بکشتی دو سه روز — بسکه از موج بهر لحظه شدی زیر و زبر

کس نیارست سرش باز گرفت از بالین — کس نیارست جدا کردنش از بستر

نبود مایهٔ آزار بکشتی چیزی — غیر ازین محنت سه روزه که ز دنیست مفر

نان خورش بود زهر گونه مهیا ما را — از کباب بره و مرغ و می و نقل و شکر

گرچه من زان میِ پالوده نیالودم لب — دیگران لیک علی الرغم زدندی ساغر

هفتم ماه مئی چون برسیدیم عدن — کشتی آسود و بینداخت زمانی لنگر

من فرو آمدم و روی بشهر آوردم — تا خبر جویم ازین مملکت از بد و حضر

کوهساریست که هر چند بلندست و فراخ — لیک از سبزه و گل نیست درو هیچ اثر

هر کجا میگذری ریگ روانست و خزف — هر طرف می نگری خاک سیاهست و حجر

گبر و ترسا که نزیل اند درین بقعه همه — بزبان عربی حرف زنندی یکسر

مردم شهر که خود را بسمالی نامند — حیوان اند نه بل از حیوان هم بدتر

خوار و بدبخت و تبه کار و سیه چهره و زشت — سفله و ممتهن و کج روش و بدگوهر

خویشتن را به عرب بسته و حاشا که عرب — این چنین خوار و زبون شان بپسندد داور

چون زبان همه تازی بود و هم چو عرب — نام شان بسته بود با لقب جد و پدر

عامیان در غلط افتند و گمان باز برند — که مگر در نسب و نسل ز سعد اند و مضر

تخم و هم ریشه این نخل ز خاک حلبش ست | که درین جاے ببار آمد و افشاند ثمر

تا که کشتی ما باز برفتار آمد | تا به یک هفته گذر کرد ز بحر الاحمر

به سوئز آمد و استاد و چنان زود گذشت | که ز کیفیت و حالش نشدم هیچ خبر

این همان نهر عجیبیست که ز لسپان کاری | جز در افسانهٔ پاریں نه شنیدیم دگر

بست فرسنگ درازست و به پهنا چندان | که دو واپور توانند ازو کرد گذر

مردی از اهل فرانسا که لسپش نامست | زده این نقش و در اقصای جهان گشت سمر

آن خردور چو در آغاز بدعوی برخاست | که توان آمدن از عهدهٔ این کار بدر

مردمان سخره گرفتندش و گفتند که این | هرزه هست که فرزانه ندارد باور

از ممبئی چار دهم بود که در پورٹ سعید | برسیدیم و نشستیم به واپور دگر

در میان من و ارنلڈ بیفتاد فراق | زانکه راه من و او گشت جدا زین معبر

پورٹ جائیست که تا چشم نگه کار کند | زورق و کشتی و واپور بود سر تا سر

صد به بینی که برافراشته اینجا رایت | صد به بینی که در انداخته اینجا لنگر

تا که کشتی ما باز روان گشت و گذشت | از ره یافه و پس کرد به بیروت مقر

من بساحل شدم و مردی از ابناے حلب | همرهم گشت و بهر ناحیه ام شد رهبر

خوب جائیست که ناخواسته در بازد دل | هر که سوزی بدلش داد و دردی بجگر

موضعی خرم و سیری خوش و جای دلکش
راه هموار و زمین پاک و مکان خوش منظر

گبر و مسلم همه خوش جامه و موزون اندام
خاص و عامی همه گلگون تن و زیبا پیکر

جا بجاشان بعرب مانده وزی و لباس
هیچ فرقی ز مسلمان نبود تا کافر

چون برون رفتم ازین جای از ان چاره نبود
پیش میرفتم و بازم بقفا بود نظر

از مئی شانزدهم بود که گشتیم روان
پس به قبرس برسیدیم بهنگام سحر

این همان جای قدیمیست که در عهد امیر [یعنی امیر معاویه]
سپهی رفت بتسخیرش و زد فال ظفر

حالیا دولت انگلند گرفتش از ترک
لیک با صلح نه از یاوری تیغ و تبر

مسجد جامع و ایوانکه قبرس دیدم
سیر این بقعه مرا بس عجب افزود و عبر

رودس و سکز بره آمد و زان پس ازمیر
کشتی استاده به ازمیر و شبی برد بسر

من سوی شهر روان گشتم و یک یک دیدم
مسجد و مکتب و بازار و ره و کوچه و در

فرض آدینه ادا کردم و از بعد نماز
در کتب خانهٔ سلطانیم افتاد گذر

مجلسی از فقها بود در ان جا و بهم
بحث از متعه همی رفت و هم از قول عمر رض

زان یکی رو بمن آورد که چونی چه کسی
تا چرا بر زدهٔ دامن محنت بکمر

گفتم از هندم و از خوان ادب زله ربای
طرفی می برم از هر جهت و هر کشور

گفت حالا سخن از متعه همیرفت و تو هم
گر توانی سخنی گوی و مثالی آور

من بپاسخ درِ معنی زدم مستمعان — لب بتحسین بگشادند پس از بحث و نظر
پس ز از میروان گشتم و در عرض دو روز — طی شد این راه و بپایان برسید این دفتر
مختصر گفته ام این حرف و تو هم میدانی — که درین بادیه بس تنگ بود راهگذر

هر که جویا بود از حال من و رحلهٔ من
بایدش گفت که این نظم بخواند یکسر

قصیدهٔ بهاریه - ناتمام

سنه ۱۸۸۸ع

دوش این مژده بگوش گل و ریحان آمد — که بهار آمد و بسیار بسامان آمد
ابر گوهر همه افشاند چو گریان بگذشت — گل همه زر بپراگند چو خندان آمد
آب را سلسله برپای ببستند ز موج — بسکه دیوانه وش از طرف بیابان آمد
لاله چون مغبچگان چهره برافروخت بباغ — سنبل آشفته تر از طرهٔ خوبان آمد
سبزه سر برزده از خواب - دگر رفت بخواب — بسکه باد سحرش مروحه جنبان آمد
هر حبابی که سر از آب برارد - گوید — باید از سر بتماشای گلستان آمد

عید نوروز بهارست که در خدمت گل
سرو و عرعر بمیان بر زده دامان آمد

می دمد گه بچمن - گاه خرامد لب جوی
باد صبح آمد و بر شیوهٔ مستان آمد

بوی گل هست که بر دوش صبا تکیه زده است
من غلط کردم و گفتم که سلیمان آمد

آتش افروخت گل و مرغ چمن گشت خلیل
که بر و آتش سوزنده گلستان آمد

زین دو سه حرف فزون نیست مغان را سخنی
که بهار آمد - و ابر آمد - و باران آمد

دور دور گل و مل هست که در جوش طرب
زاهد از صومعه در میکده مهمان آمد

بزم آرای و گل افشان و قدح گیر که باز
آمد آن شوخ و چگویم بچه سامان آمد

رخ برافروخته و طره فروهشته بدوش
جام در دست و گل و لاله بدامان آمد

طرهٔ پرشکنش بسکه به پیچید به پای
هم بهر گام چو مست افتان خیزان آمد

چون بیکباره نقاب از رخ زیبا برداشت
تا چگویم که چها بر سر ایمان آمد

او همان یک نگاه ناز زیان کرد مرا
روزگار خرد و هوش بپایان آمد

جام مے داد بدست من و انگه بسرود
غزلے تازه که آرایش دیوان آمد

مطلع ثانی

بر من این مایه بلا از لب جانان آمد
چکنم آه بدروے که ز درمان آمد

دوستان! ای که ره و رسم وفا کیش شماست	هیچ دانید که شبلی بچه حال است کجاست؟
ور ندانید و نه دارید ز حالش خبری	باید البته پژوهش که پژوهش ز وفاست
از سیه کاری ایام ز خودرائی خویش	هست یک سال که بیچاره گرفتار بلاست
بود در گوشهٔ تنهائی خود فارغ و شاد	که به ناگاه به عزم سفر از جا برخاست
سوی کشمیر روان گشت بدان گرم روی	که نمی خواست دران ره نفسی کردن راست
گرچه شک نیست که آن ناحیه در زیبائی	گر تنزل بکنم خلد برین را ماناست
بسکه چیده ز هر سوی گل و لاله بدشت	از کران تا به کران روی زمین ناپیداست
هیچ جائی ز گل و لاله تهی نتوان یافت	پای دیوار اگر هست و گر سقف سراست ※

※ اینجا از قدیم الایام رسم ست چنانکه جهانگیر شاه در توزک هم ذکر کرده که بامها را خاکپوش کرده لاله می نشانند و سال بسال در موسم بهاری می شگفد۔

جادهٔ راغ و ز خیابان نتوان کرد تمیز — بسکه گل صف زده سرتاسرِ راهِ چپ و راست

جامِ گلرنگ که در بزم۔ بآئین چینند — هم بدان گونه۔ گل از پهلوِ گل جلوه نماست

نقشبندِ چمنِ طبع ز تردستیِ فیض — دشت را هم به گل و لاله و شمشاد آراست

سبزه بر کوه فرو ریخته از سر تا بن — یا قبائیست که بر قامتِ شخص آید راست

راهرو راند به دل که نهد گام به راه — بسکه بر هر قدمش لاله و گل دسته پاست

دیدهٔ طفل که بر دامنِ مادر غلطد — جنبشِ باد۔ بدان گونه بروی صحراست

گل به هر شاخ ز برگ است فزون تر گوئی — همه برگ گل بفزود آنچه که از برگ بکاست

سرو اگر پای بدامن نکشد۔ خود چه کند؟ — زانکه از جوشِ گل و لاله چمن تنگ فضاست

بسکه بر هر قدم از لاله چراغی بنهند — در شبِ تار کسی گم نشود از رهِ راست

آبگینه که بشهرست بود نامش ڈل — گوئیا آینه در دستِ عروسی زیباست

سینهٔ صاف دلان ست همانا۔ کز لطف — هرچه در بن بود۔ از صفحهٔ رویش پیداست

گرد بر گردِ ڈل آن صف زدن لاله و گل — چون طرازیست که بر دامنِ شوخی رعناست

شالمارست و نشاطست و نگین ست و نسیم — باغهائی که به پیرامنِ ڈل غالیه ساست

شالمارست ازان جمله، فزون تر بجمال — که چو نُه چرخ طبق※ بر طبق تا برِ ماست

※ شالامار (وهم نشاط) نُه طبق دارد که بالای هم ست و ارتفاعِ هر طبقه از طبقهٔ دیگر البته کم از بست قدم نخواهد بود۔

آبِ* بالاے زمین باشد و اینجا بینی — کہ زمین بر سرِ آب است و ہمان پابرجاست

در بُنِ آب دمد سبزہ و نیلوفر و گُل — قوتِ نامیہ بنگر ز کجا تا بہ کجاست

گرچہ دانم کہ سخن خود بہ درازی بکشید — چہ توان کرد سخن ہم ز سرِ نشو و نماست

بخت بنگر کہ ازان بزمگہِ مستی و ناز — بہرہ‌ام ہرچہ بود درد و غم و رنج و عناست

بعد یک ہفتہ کہ آسودہ تن از رنجِ سفر — تپ بہ من تاختن آورد و بکینم برخاست

سہی چہ تپ بود، کہ فرقی نتوانستم کرد — کاین مگر آتشِ سوزندہ بود یا حُمّیست

درد۔ آن مایہ بیفشرد، سراپاے مرا — کہ توان گفت کہ یک بہرہ ز اندامم کاست

گرچہ با من نہ رفیقی بُد و نہ خادمکی — ایزدم لیک۔ تباہی زدہ و خوار نخواست

بہ عزیزانِ دیار آگہی آمد کہ فلان — آمد از ہند و ز رنجوری تپ شکوہ‌سراست

ہریک از مہر، دوان آمد و از غمخواری — پُرسش و جوے بسزا کرد و پے چارہ [علاج] نخاست

حاضران از رہِ اخلاص سخنہا گفتند — کہ سخن از رہِ اخلاص ہم اندوہ‌رُباست

آن یکے گفت کہ چون تازہ ز راہ آمدہ — خستگی خود سبب درد و تپ و رنج و عناست

آن دگر گفت: "ہمانا کہ شبت خواب نبُرد — خواب ناکردنِ شب از رخ و رُویت پیداست"

* این تصرف مخصوصِ کشمیر است کہ روے آب نوعے از گیاہ می‌گسترند و اورا خاکپوش کردہ درو از ہر جنس ترہا می‌کارند۔

چاره گر آمد و بنشست، وز اسباب و علل
حالیا پی به مرض برد که دردم ز کجاست

چون هم از نبض و هم از رنگ رخ اندازه گرفت
گفت "اندیشه مکن هیچ که امید شفاست" [فوراً]

هرچه از چارهٔ تیمار و دوا می بایست
در زمان جمله مهیا شد و زان سان که سزاست

رسم بیگانه نوازی بود آیین عرب
میتوان گفت که کشمیر عرب را ماناست

خاصه آن پیشرو جادهٔ معنی یعنی
سعد دین آنکه پسین قافیهٔ بیت※ قضاست

خاصه مخدوم من و یار من و یاور من
میرزا سعد که در شهر امیر الامراست

آنچه با من ز سر خسته نوازی، کرده است
هر بن موی هنوزم به سپاسش گویاست

به شدم گرچه بزودی و تسلی گشتم
کاین چنین به شدن زود خود از لطف خداست

لیک آن به شدن از روی حقیقت سنجی
همچو ناراستیی بود که ماند با راست

باز تب کردم، و تا آخر ایام قیام
آن تبم گاه فزون گشتی و گاهی می کاست

لاجرم رو بوطن کردم و گفتم با خود
که اگر چاره.- و گر درد بفرمان قضاست

یکشبم آنقدر از ضعف زبون گشت احوال
که به کس حرف زدن هم نتوانستم راست

چون یقین شد که مرا نوبت رفتن برسید
به وصیت ورق و خامه نمودم درخواست

شکر ایزد که دران حالت آسیمه سری
از زبان هرچه برآمد همه آن بد که سزاست

※. منصب قضا از باستان زمان در دودمان ایشان بوده است۔

هرچه از سیم و درم بود و ز املاک قدیم　　　وان کتب‌خانه که انواع کتب را داراست

زان همه بیشتری وقف نمودم کورا　　　صرفِ آن کار توان کرد که در شرع رواست

خاصه بر مسجدِ پارینه که در خانقه است　　　که ز بی‌مهریِ ما خسته و بی برگ و نواست

خاصه آن مدرسه* کز پیِ ابنای وطن　　　طرحش افگندم و امروز بآئین و بهاست

طرفه‌تر زین همه افسانه حدیثی بشنو　　　چه حدیثی که شگفت آور و هم خنده‌فزاست

من باین حال تبه بودم و از یارانم　　　ملک الحاج علیگڑھ که بدانش یکتاست

می شنید این همه احوال و نکردی باور　　　خود ندانم که ز جانِ من بیچاره چه خواست

تا به حدی که بمن نامه فرستاد و چو من　　　آنچه رو داد نوشتم همه را بی کم و کاست

باز باورش نیامد و بمن نامه نوشت　　　کاین چه حرفست؟ که شوخی درین کار رواست

اینهمه بیهده بهتان نتوان بست بخویش　　　به ظرافت نتوان گفت حدیثی ناراست"

تنگدل گشتم و از غصه بخود پیچیدم　　　کاین چنین بیهده انکار چه آئینِ وفاست

من ستوه آمدم از نامه و پیغام آخر　　　لیکن آن یار همان بر سخنِ خود برجاست

آخر کار ز لطف و کرم بارخدای　　　مردی از غیب برون آمد و کارم شد راست

مصطفیٰ خان که اسسٹنٹ سرجن　　　از رہِ لطف به اعظم گده آمد ناخواست

* محمڈن نیشنل ہائی اسکول اعظم گڑھ۔

داشت چون سابقهٔ معرفتی با اسحاق — که اخِ اصغرِ من هست و بهر پایه سزاست

(آنکه از دولتِ او بازوی من هست قوی — آنکه از نسبتِ او نازشِ من هست و بجاست)

از پئے دیدنِ من آمد و بر رسمِ فرنگ — دید اعضای درون را که مرض را مبداست

رو بمن کرد و بفرمود که از غایتِ ضعف — کار خود می نکند دل که رئیس الاعضاست

لیک با این همه از کار نرفته است هنوز — میکنم چارهٔ و از ایزدم امیدِ شفاست

از سر مهر به تدبیر و علاجم پرداخت — هم بدان شیوه که طرز و روشِ اہل صفاست

تا دو مه رسم چنین بود که هر روز مرا — امتحان کردی و جُستی خبر از هر کم و کاست

بارے از فضل خداوند جهان بعد سه ماه — به شدم گرچه هنوزم اثر ضعف بجاست

مژدهٔ صحتِ من هان برسانید کنون — هر کسے را که بمن دعوی اخلاص و وفاست

میتوان گفت به مهدی و به حالی و عزیز — "به شد آن بنده که از حلقه بگوشان شماست

شبلی امروز بود بلبل بستانِ سخن — که از و گلکدهٔ هند پُر از صوت و نواست

بعد یک عمر که از بندِ غم آزاد شده است
هم چنان باز بآهنگِ کهن نغمه سراست

مراثی

مرثیہ

نواب ضیاء الدین خان مرحوم دہلوی متخلص بہ نیّر

۳- اکتوبر ۱۸۸۵ع

گرم ہنگامہ شوای نالۂ دل ہان برخیز — از پے برہمی عالمِ امکان برخیز

تو ہم ای آہِ جہان سوز بسامان برخیز — ای جنون باز بتاراج گریبان برخیز

چشم خون نابہ فشان خواست چو طوفان کردن

خون شوای دل - کہ توانم سر و سامان کردن

دو جہان اینہمہ درہم شدہ چون ست و چہ ہست؟ — آسمان حلقۂ ماتم شدہ چون ست و چہ ہست؟

مہر - داغ دل عالم شدہ چون ست و چہ ہست؟ — اختران - دیدۂ پرنم شدہ چون ست و چہ ہست؟

شاہد روز مرگ کہ ؟ بماتم بنشست

از چہ ؟ لیلای شب آشفتہ و درہم بنشست

تا چه هست این که دل از ناله نیاسود هنوز
اشک از دیده برآید جگر آلود هنوز

همچنان زخم جگر هست نمکسود هنوز
آتشی هست همانا که رود دود هنوز

فاش گویم که سخنگوی زمان روی نهفت
تیره شد دهر که نیّر ز جهان روی نهفت

آن طراز سخن آن یوسف کنعان سخن
آنکه صد پایه فزود از سخنش شان سخن

آنکه آراست ز نو زلف پریشان سخن
آنکه لعل و گهر افشاند بدامان سخن

دو سه روزیست که از جام اجل مدهوش ست
عالمی زو بسخن مانده و او خاموش ست

آن گران پایه که در مرتبهٔ اوست سخن
فیض او بین که باین رنگ و باین بوست سخن

شاعری کز دم کلکش همه جادوست سخن
خواجه او بود و توان گفت که هندوست سخن

اینک از دست اجل جیب وجودش چاک ست
پایهٔ فن بفلک برده و خود در خاک ست

علم و فن را بجهان دادگری بود نماند
در جهان نخل هنر را ثمری بود نماند

نکته سنج سخن و دیده وری بود نماند
نظم را خامهٔ او بال پری بود نماند

ای سخن گریه بروز سیهت باید کرد

ای ہنر رحم بحال تہمت باید کرد

شبلیا دست نہ ز دامن ادراک بزن — شیشۂ صبر درین حادثہ بر خاک بزن

ای جنون جیب و گریبان خرد چاک بزن — تو ہم ای نالہ سراپردہ بر افلاک بزن

گر نہ خون گشتہ بمژگان ترم مے آئی

آخر ای دل بچہ کار دگرم مے آئی

مرثیہ

مولانا فیض الحسن مرحوم سہارنپوری اُستاد مصنف

سنہ ۱۸۸۶ء

درین آشوب غم غدرم بنہ گر نالہ زن گریم — جہانی را جگر خون شد چنین تنہا من گریم

بتحسین صبوری چند بفریبی مرا ناصح — دمی بگذار تا در ماتم فیض الحسن گریم

بمرگش علم و فن در نالہ با من ہم نوا باشد — ہنر بر خود نشیتن گرید و من بی خویشتن گریم

و تا غم دارم و ہر یک ز دیگر حسرت افزا تر — بمرگش گریم و آنگاہ بر مرگ سخن گریم

تو و این آشوب و این ہنگامہ از یادم نخواہد شد — ہمان نوا شد این غم تا درین دیر کہن گریم

گہے بیخود بہ بزم گشتن کار ہنر نالم	گہے بیخویش بر روز سیاہِ علم و فن گریم
بہ یکبار انجمن برہم زدی تا از میان رفتی	سزد من گر درین ماتم چو شمع انجمن گریم

چہ درد دل داشتی تا از کہ رنجیدی چرا رفتی
زبانگ بستہ ای مولای ما آخر کجا رفتی

چو درد دل داشتی آخر ز یاران بر کران بودن	دو سہ روزی دگر بایستی آخر میہمان بودن
خود این را سہل می گیریم کز ما دامن افشاندی	بحال فن ہمی بایست آخر مہربان بودن
نگویم من تو خود انصاف دہ تا از کہ می آید	عرب را زندہ کردن وانگہ از ہندوستان بودن
نو آئین نکتہا در ایزدی فرمان نشان دادن	بکشف از دین روح القدس را ترجمان بودن
بہنجار دری بر جادہ پیشینیان رفتن	باہنگ حجازی یادگار باستان بودن
نگیرم من ازکجا سنجد لطفِ طبع رنگینت	بنا فہمان ندانم چون پسندی ہمزبان بودن

کہ یارت بود آنجا ہ با کدامی ہمنشین خفتی
ہنر را پایہ بالا بردے و خود در زمین خفتی

ز بس در کار غم دل بودہ است و دیدہ تر ہم	بخاک تربت او لعل افشاندیم و گوہر ہم
سخن را این چنین شیرازہ بستن تا کہ بتواند	پس از وی دفتر معنی پریشان گشت و ابتر ہم
باوجِ پایہ اش من خود ندیدم در جہان کس را	وزین پس مثل او ہرگز نہ بیند چشم اختر ہم

بود شورِ غریب اما باین هنگامه کی ماند — غمِ مرگش روان فرساست از آشوب محشر هم

صبا گر بگذری بر تربت پاکش بگو از من — که ای در شیوهٔ دانش مرا اُستاد و رهبر هم

درودی پیشکش آورده ام باشد که بپذیری — که شبلی خاک بوس درگهت بود است و چاکر هم

ازین خواب گران آخر چو روز حشر بر خیزی

چو صور حشر من در ناله ام - وقت ست اگر خیزی

مرثیه

جنرل عظیم الدین خان مرحوم

۱۸۹۱ء

تا کی ز غم نهان نگویم — گویند مگو - چسان نگویم

دارم جگری وسے توانم — کافسانهٔ باستان نگویم

از عربدهٔ فلک ننالم — از نیک و بد جهان نگویم

از نالهٔ دل اثر نخواهم — از داغِ جگر نشان نگویم

رفت انچہ ز دور چرخ بر من | یک حرف ازان میان نگویم
این جملہ ہمی توانم اما | نتوان کین داستان نگویم
در ماتم خان اعظم الدین | جز قصۂ خون چکان نگویم

آه از غم این چنین امیری
شیرافگن و شیر و شیرگیری

آه آن برو دوش برز و بالای | آن پیکر و روی و قد زیبای
آن زور سپہبدی ببازوی | آن فرۂ خسروی بسیمای
آن دانش و عقل و ہوش و فرہنگ | آن حوصلہ و درایت و رای
آن کو بہ شرف نداشت مانند | آن کو بہ ہنر نداشت ہمتای
آوخ کہ چنین بلند جاہی | یکبار چنان بیفتد از پای
آه این چہ جفاست کان برو دوش | آلودۂ خاک و خون شود ہای
آن بازوی تیغ باز۔ افسوس | آن پنجۂ شیرگیر۔ ای وای
آه این چہ مصیبتی ست جانکاه | آه این چہ غمی ست صبر فرسای

چون زین غم جانگداز گریم
گریم صد بار و باز گریم

در خاک شد آن امیر دیجاه — یا تهمتن اوفتاد در چاه

مهمان یکی به شب شد و خاست — تا باز رود بسوی بنگاه

کم حوصلگان سفلهٔ چند — بودند نشسته در کمینگاه

کالسکه چو در مقابل آمد — آن کجر دشان دون ناگاه

یکبار برو گشاد دادند — شش تیر و یکی خطا نشد آه

بر جبههٔ صبر چین نیفگند — با آن همه زخمهای جانکاه

بر خاک فتاد و باز برخاست — پس طی بنمود پارهٔ راه

آسوده دمی براه وزان پس — افسانهٔ عمر گشت کوتاه

با صد سخنی بماند خاموش

آن بحر بیارمید از جوش

ای کشتهٔ ظلم هان خبر گیر — وین نالهٔ ما بگوش در گیر

این مه بخسوف می نیرزد — از چهره نقاب خاک برگیر

برخیز و همان برسم پیشین — هم تیغ بدست و هم سپر گیر

ترکانه کله بفرق بشکن — چار آئینه و زره ببر گیر

مردانه خرام و همرهی را — اقبال و سعادت و ظفر گیر

کیفر بستان و دشمنان را — آتش شود در نهاد ـ در گیر
آنگاه بکار ملک پرداز — برهم شده کارها ز سر گیر
آن رونقِ رام پور باز آر — آن آئینه را دگر بزر گیر

این جمله بکام دوستان کن
زین بعد هر انچه خواهی آن کن

مثنوی ناتمام

۱۸۸۵ء

فرحت آن برگزیدۂ احباب — گفت روزی بمن بروی عتاب

کاہی بہ بیجا صلے بسر بردہ — ہرزہ خون دل و جگر خوردہ

تا چہ خواہی ز شاعرے یعنے — چند ازین ترہات بے معنے

داستانہاے پاستان تا چند — شکوۂ جورِ آسمان تا چند

تا چہ سود ست دہ زبان گفتن — مژہ را ابر خون فشان گفتن

دیدہ را معدن گہر خواندن — داغ را ہدیۂ جگر خواندن

دل بفکر محال خون کردن — وحشت آموختن جنون کردن

دیر را روکش حرم گفتن — سفلۂ را حریف جم گفتن

سحر و اعجاز را قرین خواندن — وہم را برتر از یقین خواندن

سخن عشق ہرزۂ چند ست — چاک را با جگر چہ پیوند ست

اینچه با خواریست عشق ورزیدن
ساده را بجان پرستیدن

خود به بین با ارزش بتان چه بود
پیکری ساده - جان جان چه بود

آن بهار طرب ز ماسے چند
راند زین گونه داستانی چند

در سخن مهر و کین همی آمیخت
زهر با انگبین همی آمیخت

لطف را با عتاب مے آلود
زهر با قند ناب مے آلود

گرچه منعم ز ساحرے میکرد
خویشتن خود فسونگرے میکرد

سخن او که متصل میرفت
از رہ گوش سوی دل میرفت

گفته اش را بجان پسندیدم
او گہرے فشاند و مے چیدم

خواہم اکنون عنان بگردانم
رسم پیشینیان بگردانم

زین بساط کهن چو برخیزم
پیکرے تازهٔ برانگیزم

رسم دیرینه را براندازم
در سخن طرح دیگر اندازم

بدمم خلق را فسون دگر
کرده ام ساز ارغنون دگر

تا بسنجے که با کمال سخن
تنگی نیست در مجال سخن

این روش گر قبول دوست نبود
مے توان جادهٔ دگر پیمود

شاعرے نه همین سخن سازیست
که درین پرده گونه گون بازیست

طرز اندیشه نو کنم اکنون
نشنیدی که الحدیث شجون

دیباچه

سیرة النعمان

حمد و ستایش که بعنوان خوش است — نعت همان گونه همان سان خوش است
شیفتگانیم و پیمبر پرست — سجده اگر نیست زمین بوس هست
تا بخودی پایه نگهدار باش — دم ز شریعت زن و هشیار باش
هرچه زبیش ست و زکم - بازدان — سجده و تعظیم - زهم بازدان
در ره الفت - که بود پیچ پیچ — پا چو نهی - بر تو نگیریم هیچ

تمهید

من که درین دائره از دیر باز — پای ز خلوت نه نهادم فراز
باز برانم - که درین داورے — دل برم از خلق بافسونگرے
خواسته ام طرح دگر ریختن — شعبدهٔ تازه برانگیختن

بزم دگر هست و تماشا دگر | بادہ دگر آرم و مینا دگر

زمزمهٔ تازہ بساز افگنم | غلغلہ در حلقهٔ راز افگنم

بادہ فرستم بحریفان دگر | از مے دوشین قدری تند تر

زخمہ کہ بر تار سخن میزنم | هان بنگر تا بچہ فن میزنم

قاعدهٔ سحر طرازیست این | نیک نگہ کن کہ چہ بازیست این

پا چو درین معرکہ افشردہ ام | پایهٔ فن تا بکجا بردہ ام

ق

حرمت این کار نگہداشتن | نامہ بہ لعل و گہر انباشتن

کار من ست این حد ہر خام نیست | این بود آن مے کہ بہ ہر جام نیست

دست اگر سوے قدح بردہ ام | جای عنب لخت دل افشردہ ام

کان معانی ہمہ کاویدہ ام | کین گہری چند فرا چیدہ ام

غارت بتخانهٔ چین کردہ ام | تا صنمی چند گزین کردہ ام

خاک در میکدہ ہا بیختم | کین مے صافی بقدح ریختم

دایہ اگر از دگران خواستم | چارہ نہ زو بود ازان خواستم

فنِ سیر گرچہ بود دلپذیر | نیست درو خود ز روایت گزیر

گرچہ متاع از دگر آوردہ ام

قطره ربودم گهر آورده ام

گرچه مرا شیوهٔ فن این نبود — حرف به اردو زدن آئین نبود

پیشتر از گرم طلب بوده ام — بادیه پیمائے عرب بوده ام

بزم چو آن فرّه و آن ساز داشت — ساغر من بادهٔ شیراز داشت

لیک چو آن مطرب و ساقی نماند — بوئے ازان میکده باقی نماند

بزم بطرز دگر آراستم — خوشتر ازان نیز که میخواستم

گرچه سر و برگ سخن دیگرست — شمع همان است لگن دیگرست

باد گوارا به عزیزان تمام
بادهٔ گلگون به سفالینه جام

مثنوی ناتمام

جون ۱۸۹۲ء

مقام قسطنطنیه

قاصد فرخنده من هان تعال — مَتَّعَكَ اللهُ بِحُسْنِ المآل

پیش رسیدت سفری ناگزیر — گرم ز جا خیز و ره هند گیر

زود رو و فکر دو عالم مکن — ور نفسی راست کنی هم مکن

دیده براه اند عزیزان هند — جمله گرامی گهرکان هند

چون تو دران بزم کشی زمزمه — دائره گردند بگردت همه

تا ز حدیث تو شود بهره مند — هر یکی از جای جهد چون سپند

جمله بدین حرف که ای نیکخوی — حرفی ازان یار سفر کرده گوی

تا بچه حال ست و چسان ست و خود — رفت چها بر سرش از نیک و بد

بر روش دیده وران میزید — یا که چو بهمان و فلان میزید

از پس این محنت و رنج شگرف — از سفر روم چه برداشت طرف

بزم خوشی بود تماشا چه کرد — کار بسے بود از آنها چه کرد

وصف دانش طلبان چون نشست — زان چمن تازه بدامن چه بست

طی چه شود مرحلهٔ پرس و جوی — از من آوارهٔ بیاران بگوی

کاے همه گنجینه کشایان فن — صدر نشینان سر خوان فن

از کرم داور بالا و پست — حال من آن گونه که بایست هست

هم بهمان طرز و روش میزیم — زنده ام و فارغ و خوش میزیم

گرچه خودم باسر و سامان نیم — نازکش حاجب و دربان نیم

نیست سر انجمن آرائے — این منم و گوشهٔ تنهائے

وینکه بپرسید که زان جلوه گاه — تا چه بود حاصل چشم و نگاه

هی چه توان گفت که ذوق سخن — هر نفسم مے برد از خویشتن

گرچه نخواهم که نشینم خموش — فرصت آن کو که بیایم بهوش

گرچه بعرض سخن آماده ام — مست ز کیفیت این باده ام

بگذر ازین حرف و مکرر مپرس — خواب خوشی دیدم و دیگر مپرس

خوان سخن گر نه خود آراستم — عذر بنه محو تماشاستم

تندیٔ بود خرامم ہنوز
با تو چگویم کہ چہا دیدہ ام

دیدۂ من باز و بخوابم ہنوز
شعبدہ ہا پیش نظر چیدہ ام

بزم چو از جلوۂ زیبا پر است
دامن چشم از تماشا پر است

مهر چو از جیب افق سر کشید ❊ خاست ز هر ناحیه گلبانگ عید

دیده پر از خواب چو برخاستند ❊ پیر و جوان جمله تن آراستند

طفل که این شیوه نداند درست ❊ مادرش از بهر تن و روی شست

شیوه و آئین طرب تازه گشت ❊ کوچه و بازار پر آوازه گشت

مژده رسید این که شه چاره ساز ❊ زود بر آید باداے نماز

تا برد از خوان کرم توشه ❊ خلق برون ریخت ز هر گوشه

بسکه عنان طلب انگیختند ❊ طفل و جوان بر سر هم ریختند

پیک نظر راه تماشا نیافت — نقش قدم هم بزمین جا نیافت

جمله بصد شوق و بصد آرزوی — سوی بشلکطاش نهادند روی

سرمهٔ خاک رهِ شه خواستند — جا بگذرگاه سپه خواستند

از دو سوی راه بکسب شرف — خلق بآیین ادب بست صف

مهر چو در هر جهت افشاند نور — کوکبهٔ شاه عیان شد ز دور

گشت روان از پی هم خیل و فوج — موج تو گوئی که شکستی بموج

بود شعار همه از هم جدا — هر همه را رایت و پرچم جدا

پرتو آن اسلحهٔ تابناک — نور همی ریخت بدامان خاک

با همه تمکین چو گذشت این گروه — گشت بیکبار زمین پر شکوه

غلغله برخاست که بادا نوید — مهر جهانتاب خلافت دمید

داغ نه جبهه خورشید و ماه — حضرت خاقان خلافت پناه

قاعدهٔ دولت و دین را مدار — آئینهٔ رحمت پروردگار

پیکر لطف و کرم کبریای — سایهٔ یزدان شه کشور کشای

خسرو لشکر شکن و قلعه گیر — شاه فلک عتبهٔ گردون سریر

فاتحهٔ دولت و طغرای دین — زیب ده افسر و تاج و نگین

شاه فلک کوکبه عبدالحمید — ایّدهُ اللهُ بنصرٍ مزید

فرهٔ شاهی ز جبین آشکار — حاشیه بوسان به یمین و یسار

مرکب شه پیش چو بگذاشت پای — خلق به یکبار در آمد ز جای

طلعت شه باز چو پرتو فگند — بانگ دعا گشت ز هر سو بلند

شور بر آمد که بود تا جهان — باد بکام تو زمین و زمان

چرخ بدان مایه که گردنده است — زنده بمان کز تو جهان زنده است

زیب و طراز همه عالم توئے — سایهٔ یزدان بجهان هم توئے

جمله بدانند که در غرب و شرق — هست ترا تاج خلافت بفرق

آن توئے امروز که در روزگار — هست برو دولت و دین را اقرار

تازگی بدر و حنین از تو هست — زیب و طراز حرمین از تو هست

جز تو که هست ای شه انجم سپاه — آنکه بود شرع نبی را پناه

فرهٔ دین نبوی از تو هست — بازوی اسلام قوی از تو هست

شرع بجاه تو چو شد ارجمند — باد بفرمان تو چرخ بلند

سکهٔ اقبال بنام تو باد
هر چه بگیتی است بکام تو باد

ترکیب بند

که

در بزم دعوت منعقده (۶) دسمبر ۱۸۹۲ء که از طرف دانش آموزان کالج۔
بتقریب مبارکباد واپسی مصنف از سفر روم و شام ترتیب یافت خوانده شد

قاصد خوش خبر امروز نوا ساز آمد
کز سفر یار سفر کردهٔ ما باز آمد

از سفر شبلی آزاده به کالج برسید
یا مگر بلبل شیراز به شیراز آمد

دوستان مژده که آن بلبل خوش لهجه اگر
اندرین تازه چمن زمزمه پرداز آمد

رفت هر چند بسی بی سر و سامان اما
شکر ایزد که باین برگ و باین ساز آمد

نقدِ کار آگهی و تجربت آورد بکف
رفت بی مایه و گنجینهٔ صد راز آمد

هر کجا بود ز هر گوشه تمتع برداشت
هر کجا رفت بهر طائفه دمساز آمد

گاه با صدرنشینان دول گشت قرین
گاه با حاشیه بوسانِ شه انباز آمد

گاه در بزم فقیهان گران مایه رسید
گاه در حلقهٔ رندانِ نظرباز آمد

گاه با ساده دلان شیوهٔ تقلید گرفت
گاه با دیده وران پرده در راز آمد

گاه در بیت مقدس به بر مفتی شهر
از رخ شاهد فن پرده برانداز آمد

گاه در قاهره پنهان به تقاضای هوس
به تهیتر شد و در جلوه گه ناز آمد

دلش از ذوق سفر گرچه نیاسود ولی
یاد یاران وطن حوصله پرداز آمد

جذبهٔ شوق دمی رخصت آرام نداد
لاجرم رو بوطن کرد و عنان تاز آمد

روزیش گشت که امشب ز بنیان بهمت
وین شرف مایهٔ صد نازش و اعزاز آمد

بزم کاین جلوه و این فره و آئین دارد
شکر ایزد که همان رونق پیشین دارد

کالج امروز بآن فره و شان ست که بود
بزم را گرمی هنگامه همان ست که بود

همچنان تشنه لبان از نم او سیراب اند
جوی این فیض بدانگونه روان ست که بود

همچنان این چمن تازه علی الرغم عدو
ایمن از غارت ایام خزان ست که بود

ما بکامیم و حسودان تنک حوصله را
همچنان دیده حسرت نگران ست که بود

بسکه آوازه اش اطراف جهان را گرفت
همچنان بر درش انبوه جهان ست که بود

آستانش که بود مجمع ارباب کمال
همچنان قبلهٔ دانش طلبان ست که بود

کار تعلیم بآن نظم و طراز ست که داشت
پایهٔ فن بهمان اوج و نشان ست که بود

یونین آنکه بها شیوهٔ گفتار آموخت	هم بدانسان هنر آموز بیان ست که بود
هم چنان شام و پگه در حرم مسجد پاک	شور و آوازهٔ تکبیر و اذان ست که بود
هر یکے از بک و مارلین وارنالڈ و ہورسٹ	هم چنان مدرسه از روح و روان ست که بود
وان دگر دیده وران راکه باسکول درانند	همچنان سعی و طلب از ته جان ست که بود
شبلی غمزده آن جرعه کش طرف بساط	هم بآن طرز نوی زمزمه خوان ست که بود
جمله زین پیش که گفتم به تنزل گفتم	ورنه هر شیوه بسی بهتر ازان ست که بود
بزم و این گرمیِ هنگامه نیرزد بشگفت	ساقی بزم همان پیر مغان ست که بود

تا جهان ماند و این گنبدِ مینا ماند
یارب این ساقی و این بزم دل آرا ماند

ترکیب بند

برای مجلس عام ندوة العلما

منعقدهٔ ۷- رجب المرجب سنه ۱۳۲۰ھ مطابق ۱۰- اکتوبر سنه ۱۹۰۲ع

بمقام امرتسر

اینکه پرسی چه کسانیم و چه سامان داریم	آنچه با هیچ نیرزد بجهان آن داریم

ما نه آنیم که دیهیم سکندر طلبیم — ما نه آنیم که اورنگ سلیمان داریم

ما نه آنیم که بر شیوهٔ ارباب حشم — روی و رای بدر دولت سلطان داریم

ما نه آنیم که با حاجب و دربان باشیم — ما نه آنیم که بام و در و ایوان داریم

ما نه آنیم که با مسند و بالین ارزیم — ما نه آنیم که سرواب و شبستان داریم

ما نیز زیم بدان پایه که چون محتشمان — جامه از قاقم و استبرق و کتّان داریم

ما نه آنیم که یک شیوه بآئین گیریم — ما نه آنیم که یک کار بسامان داریم

خاکساران جهانیم و ز اسباب جهان — بوریائیست که در کلبهٔ احزان داریم

جز نی خامه و اوراق پریشان نبود — بیش و کم انچه به پیدا و به پنهان داریم

گاه گاهی بسوی کلبهٔ ما باز خرام — تا ببینی که چه برگ و سر و سامان داریم

تو کباب برهٔ و شهد و شکر می جوئی — ما همان پارهٔ نانی بسر خوان داریم

تو غلامان کمربسته بفرمان خواهی — ما غلام خود و خود گوش بفرمان داریم

هم بیک حال بود بی سر و سامانی ما
کهنه هرگز نشود جامهٔ عریانی ما

عجز و افتادگی و طوع و رضا خواهی هست — گر ز ما شیوهٔ پیشینهٔ ما خواهی هست

افسر و تاج و کمر بند و کله جوئی نیست — جامهٔ کهنه و پارینه ردا خواهی هست

قصر و بام و حرم و گنبد، اگر خواہی نیست — مسجد و منبر و محراب و دعا خواہی ہست

آن مے کوز فرنگست نداریم بجام — بادۂ خمکدۂ صدق و صفا خواہی ہست

شرح افسانۂ روم نتوان جست زما — ور ولا ویز حدیث خلفا خواہی ہست

ما مداواے تپ و درد، ندانیم ولے — گر ز رنجوری الحاد شفا خواہی ہست

ما خرافاتِ کہن یاد نداریم ولے — گر زما سلسلۂ حدثنا خواہی ہست

گفتۂ بیکن و ڈیکارٹ نداریم بیاد — ور حدیثے ز رسول دوسرا خواہی ہست

بے نوائیم زما فترۂ دنیا مطلب
انچہ در کیسہ نداریم، تو از ما مطلب

ما کہ با آن ہمہ نیرنگی این چرخ حرون — ہیچگہ پائے ز خلوت ننہادیم برون

ما کہ از جای نرفتیم بصد جور و جفا — کہ بما رفت ز دستِ فلکِ سفلۂ دون

تا چہ پیش آمدہ باشد! کہ بیکبار زما — رفت تمکین و قرار و خرد و صبر و سکون

تا چہ پیش آمدہ باشد! کہ ز ہر گوشۂ ملک — بر سیدیم سراسیمہ باین حال زبون

درد ز اندازہ گذشت و بلغ السیل زباہ — رفت سر رشتۂ صبر از کفِ الدہر فنون

بار این غم کہ زما تابِ شکیبائی برد — خود بہ بینید کہ چندست و مپرسید کہ چون؟

چند در سینہ توان داشت نہان شعلۂ غم — خوش بود صبر ولے خود نتوانیم کنون

شرحِ این آتشِ جانسوز نگفتن تا کے
سوختم سوختم این سوز نهفتن تا کے

جمعِ اسلام که جمعیتش بدیار افتاده است — حالیا باغم و دردش سر و کار افتاده است

آن که در معرکه تاج از سرِ قیصر بربود — دست و بازوش بیکبار ز کار افتاده است

آن که چون مهرِ جهانتاب بعالم می‌تاخت — خاکِ ره گشته و در راهگذار افتاده است

آن که صد قلعهٔ روئین بیکے حمله کشود — حالیا از همه سو خود بحصار افتاده است

دست و سرپنجهٔ آن شیرِ ژیانِ فتح‌کار — تهمتن در تگ چه آمد و خوار افتاده است

آن که در پیکرِ صد مُرده همی جان بدمید — هست بر بسترِ بیماری و زار افتاده است

آن عزیزی که جهانیش همی داشت عزیز — حالیا خسته و آواره و خوار افتاده است

مرغ خوش زمزمه را کار بصیاد افتاد — دامنِ شاهدِ گُل در کفِ خار افتاده است

می نه بینی که نژادِ عرب و آلِ لُوی — خوار و سرگشته بهر شهر و دیار افتاده است

دست هر سفله بیغارتگریش گشته دراز — همچو بغداد که در دستِ تتار افتاده است

ورقِ دفترِ عباس بتاراج برفت — اخترِ فاطمیان خود ز مدار افتاده است

کاروان رفته و اندازهٔ جاهش پیدا ست — زان نشانها که بهر راهگذار افتاده است

آسمان از حرکت مانده و اختر ز مدار — مهر گم گشت و جهان تیره و تار افتاده است

وین عجب بین که باین فتنهٔ و آشوب بلا — هر کس از ما بهمان خواب و خمار افتاده است

سنگ می بارد و در خواب خوش اند اهل صلا — رخنه ها در کمر و پای حصار افتاده است

علما، راهمه پیکار و نزاع ست، کزو — آتش فتنه بهر شهر و دیار افتاده است

شعرا را که بود نیروی ما از دم شان — کار با بربط و درود و دف و تار افتاده است

بلکه نالیم؟ و به پیش که بفریاد رویم؟ — کار ما با فلک عربده کار افتاده است

ننگ باشد که به پیش شه و درویش شویم
همت آن ست که خود چاره گر خویش شویم

در چنین حادثهٔ صعب که بر ما افتاد — چاره آن نیست که از عهد کهن آری یاد

چاره آن نیست که بر رسم کهن طرح نهی — مکتب و مدرسه ها در همه اطراف و بلاد

تا چه سودت دهد آن فلسفهٔ عهد قدیم — تا چه سودت دهد آن هیئت پارینه نهاد

از عناصر سه و شصت آمده اینک بشمار — تو همان در گرو آتش و آبستی و باد

تا چه سودت دهد آن شیوهٔ تعلیم قدیم — که بروییت در رزق نتوانست گشاد

این نه خواری بود آخر که پس از کسب علوم — از ره وعظ به دریوزه برآئی ناشاد

عامیان را بفریبی و بصد حیلهٔ و فن — آش و نانی بکف آری که شود توشهٔ زاد

یا که با همچو خودی بحث و جدل سازی هم — وان نزاع تو شود مایهٔ هر گونه فساد

تعلیم قدیم

یا که چون خلوتیان پای بدامن گشی — تا بدانند که از اقطاب شدی یا اوتاد

دست بالا است هر آئینه ز زیرین بهتر — این حدیث نبوی هست ترا رفته زیاد

نبود وجه کفاف تو گر هدیه و نذر — نبود حاصل بحث تو مگر کبر و عناد

نتوانی که خود از گوشه برآئی و انگه — عرض اسلام کنی در همه امصار و بلاد

خود بفرمای که زین مشغله مقصود چه بود
گر وجود تو زیان نیست بگو سود چه بود

ایکه بر مائدهٔ یورپ مهمان باشی — حیف باشد اگر از جملهٔ ایشان باشی

حیف اگر از اثر فلسفهٔ مغربیان — منکر فلسفهٔ سنّت و قرآن باشی

مسمر از شعبدهٔ جلوه دهد سر بنهی — منکر معجزهٔ موسی عمران باشی

گفتهٔ سولن و آئین جهانبانی او — برزبان داری و بیگانه ز نعمان باشی

از هنیبال صد افسانه و دستان گوئی — جاهل از معرکه های شه مردان باشی

قیصران را همه یک یک شماری ز آغاز — بیخبر از عمر و حیدر و عثمان باشی

از خداوند جهان یاد نیاری گاهی — روز و شب خود بپرستاری سلطان باشی

ور بپرسی که درین کار چه تدبیر بود
دین و دنیا بهم آمیز که اکسیر بود

گرچه این مرحله، دشوار گذار افتادست | پای را کار درین راه به خار افتادست

دین و دنیا بهم آمیختن آسان نبود | گوییا کشتی و گرداب، دوچار افتادست

نسبتِ فلسفه و شرع بدان می ماند | که خزان در عقبِ بادِ بهار افتادست

حلِّ این مشکل اگر خواهی از ندوه بخواه | او کشاید گرهی را که بکار افتادست

حکمت و شرع درینجا بهم آمیخته اند | نمک و باده درین میکده یار افتادست

عقل را نیست سرِ عربده اینجا با نقل | پنبه را آشتی اینجا به شرار افتادست

شبلی آهنگ دعا کن که سخن گشت دراز | گرچه دانم که قلم سحر نگار افتادست

هان بدرگاهِ خدای دو جهان، روی بنه | که نمِ رحمتِ او بر گل و خار افتادست

می تواند اثرِ قدرتِ او داد، امان | خرمنی را که بهر گوشه شرار افتادست

صدره افتاد که طوفان زدهٔ از کرمش | رسته از لطمهٔ موج و به کنار افتادست

صدره افتاد که فیض کرمش جان بدمید | مردهٔ را که در آغوشِ مزار افتادست

ای خداوندِ جهان رحم بفرما برما | که چو ما بر درِ فیض تو هزار افتادست

طرحِ انجامِ مرا نیز، چو آغاز انداز
ای خدا، هان نگهِ لطف، به ما باز انداز

ندوة العلما

تشبیب و غزل

غزل ناتمام

اندازهٔ وفا نگرفت از جبین من — خواناً مگر نبود خطِ سرنوشت ما
از ردّ و هم قبول تو فارغ نشسته ایم — ای آنکه خوب ما نشناسی ز زشت ما

دیگر

صحبت مگرت بود با غیار که امروز — ابروے تو یکباره فرو ریخت شکن را
عرض هنر از هر دو جداگانه توان خواست — با غمزه میالانگه عربده فن را

دیگر

بندهٔ تازه بهر داورشِ بود هوس — صدره آن عربده جو داد من باز مرا
ایکه یک موی نگنجد به میان من و تو — جلوه بنماے و زمن نیز بپرداز مرا
نه همین از مژه این رخنه بکارم افتاد — ماجراهاست بآن چشمِ فسون ساز مرا

دیگر

بہر عضوی دادہ‌اش رخصتِ ہنگامۂ نازے   کہ من یک قد و بالا چیدہ‌ام ذوقِ تماشا را
بتاراجِ نگاہش رفت - وحق دستِ ما باشد   ز کفر ار پایہ برتر می نہم آئینِ تقوی را
ز می این مایہ مستیہا نمی آید مگر شبلی   نگاہِ مستِ ساقی - ریخت چیزی در قدح ما را

دیگر

ہمین تنہا نگاہِ لطف را لذت شناس استی   بپرس از تشنہ کامانِ ستم ذوقِ عتابش را

دیگر

چشمِ تو ز خوابِ ناز برخاست   یا فتنہ بہ ترکتاز برخاست
بیتابِ غمِ تو شعلہ آسا   صد بار نشست و باز برخاست
بنشست نیازمند با غیر   وز پہلوی من بہ ناز برخاست
نے صرفہ چہ‌سے توان نہفتن   چون پردہ ز روی راز برخاست
معمورۂ عشق ماند ویران   تا شبلی پاکباز برخاست

دیگر

عہدہ برتست اینکہ از جنبش نگہداری زمین   اینکہ گفتی رقصِ بسمل اضطرابی بیش نیست
حسن را نازم - کہ ہر موی ادای داشتست   ورنہ زلفِ عنبرینش پیچ و تابی بیش نیست
خلد و حور و کوثر - ای واعظ اگر خوش کردۂ   بزمِ ما ہم شاہد و نقل و شرابی بیش نیست

داد۔ ازان بہ حرم کز چشم چو سیل اشک ریخت	خندہ اش بگرفت و گفت از نازآبی بیش نیست

دیگر

افسانہ بخوان زو کہ شکیبم بباد شد	وقتے۔ اگر ای دل شب ما ہم سحرے داشت
جز سجدہ۔ متاع دگر از کس نہ پذیرفت	خاکی کہ ز نقش قدم او اثرے داشت
خود بے بتوان برد ز وارستگی دل	کان نرگس مستانہ بما نیز سرے داشت
ہمت بہ نگاہے کند و حوصلہ بنگر	کان نیز گہے با من و گہ با دگرے داشت
پارینہ حدیثی است بہ تسلیم چہ دارد	گویند کہ زین پیش فغان ہم اثرے داشت
خون ریختن دیدہ ام از دولت دل بود	بیمایہ فضولی بہ متاع دگرے داشت
از من خدنگ مژۂ تست کہ شبلی	تا بود در آغوش جگر نیشترے داشت

دیگر

عشق پر مایہ دگر عرض ہنر میخواہد	لخت دل باز بآرایش مژگان بجاست
در جہان ہیچکس از عہدہ امین نہ نشست	تا بغارتگری آن نرگس فتان بجاست
بغلط ہم بہ شبلی ننشستی یکبار	گرچہ بیچارہ بسوای تو از جان بجاست

دیگر

ذوق را فزودہ کہ در محکمہ جور دگر	نوبت داوری از غمزۂ پنہانی ہست

بگذرای ابر ز دعوی که هنوزم بمژه — نم اشکی ست که آبستن طوفانی هست

وسعت حوصلهٔ سعی عمل بین که هنوز — کف خاکم بهوای سر دامانی هست

خال جا کرده بران عارض روشن گوئی — آتش افروختهٔ هندوی فسون خوانی هست

داشت دعوی مسیحائی و از من بگذشت — چون بدید آنکه هنوزم رمقی جانی هست

روشنم شد ز نوا سنجی شبلی کامروز — هند را نیز قمی هست و صفاهانی هست

دیگر

از وفا نیست در آئین جنون هم اثری — چاک با آنکه ز جیب ست بدامان در ساخت

دل که با هیچ نمی ساخت ز آزاده روی — با دهان تو که هیچ است چه غنچه ان در ساخت

حاسد سفلهٔ دون با تو نسازد شبلی — هیچ دیدی که جعل با گل و ریحان در ساخت

دیگر

منکر خانقه و صومعه نتوان بودن — اینقدر هست که بتخانه دلاویزتر است

اینکه از چاشنی لعل شکرخا گفتی — گفتهٔ شبلی ازان نیز شکرریزتر است

دیگر

غمزه از گوشهٔ چشم تو برآید بیباک — همچو ترکی که بناگه ز کمین برخیزد

بر سر کوی تو نعمانی آشفته و زار — شاد بنشسته و ترسم که حزین برخیزد

دیگر

بتماشا فتد رنجه بفرمای که من　　دارم از داغ تو در سینه گلستانی چند
حشر - این گرمی هنگامه کجا داشت اگر　　پرده برداشته انداز رخ تابانی چند
ز انجمن رفتی و چون دستهٔ نرگس بشل　　همچنان باز بود دیدهٔ حیرانی چند
گه فغان کردم و گه ناله و گاهی فریاد　　نغمهٔ عشق سرودیم بدستانی چند
زاهدا - این همه غافل چه نشینی که دگر　　سوخت برق نگهش خرمن ایمانی چند
خوبرویان چه جفاها که نه بر من کردند　　در قیامت من و دست من و دامانی چند

دیگر

برفشانی چو طرهٔ پرچین　　هر طرف نافهای چین بچکد
برد مانند ز خاک لاله و گل　　اشک خونین که بر زمین بچکد
آستان که باشد این که مرا　　سجده بیخواست از جبین بچکد
شبلی از چشم یار افتادم　　همچو اشکی که بر زمین بچکد

دیگر

عالم همه برهم زدهٔ غمزهٔ چشمی است　　بیهوده مرا عربده با چرخ حسن بود
تا از جگر و سینه به پهلوی که بنشست　　دیدم که خدنگ نگه آغشته بخون بود

دیگر

گیرم که بآن نرگس جادو ندهم دل — با غمزهٔ بیباک ندانم چه توان کرد

دل را ز خم زلف کسی باز گرفتن — میخواهم و لیکن نتوانم چه توان کرد

زین پیش مرا نیز دلی بود و شکیبی — شبلی مگر امروز نه آنم چه توان کرد

دیگر

مانند لاله از جگر داغدار خویش — هستم خزان خویشتن و هم بهار خویش

تو آمدی به بزم و من از خویش رفته ام — لختی بباش تا بکشم انتظار خویش

بر پای دوست لعل و گهر کرده ام نثار — از دستیاری مژهٔ اشکبار خویش

دیگر

در شرح سوز هجر شریک همیم ما — من سرگذشتم فسانه چو اندر زبان شمع

دیگر

در جلوه گاه حسن دل پاره پاره را — شبلی نگر که تا بچه عنوان فروختم

نیمی از آن به نرگس مستانه باختم — نیمی دگر به غمزهٔ پنهان فروختم

دیگر

خود گرفتم که بزلفش نفروشم دل و دین — در مغارت بر و آن نرگس فتان چه کنم

چاکے از دستِ جنون بہرہ من باشد گر — ارمغانش نفرستم بگریبان چہ کنم

دیگر

چون نبود بہ ہجر تو نالہ و گریہ کار من — کز دل و دیدہ ام یکی نیست باختیار من

مرگ و حیات در فراق ہر دو بپایۂ ہم اند — بر اثر خزان رود بے رخ تو بہار من

بہر خرابی دو کون دامن سعی بر زدند — نرگس فتنہ زای او گردش روزگار من

دیگر

دیدی سحاب را کہ ز چشمم گرو نہ برد — با آنکہ داشت از ہمہ اعضا گریستن

دیگر

نالۂ من گر اثرے داشتے — یار بما نیز سرے داشتے

زلف تو کے صیدِ خودم میگرفت — گر ز من آشفتہ ترے داشتے

دست من از کار نرفتے اگر — جاے بہ طوق کمرے داشتے

دیگر

ہوش میگفت بآن فتنہ گر ہوش ربای — یکرہ از جلوہ بیارام کہ آیم بجای

غمزہ در کار شد ای حوصلہ ہان گرم بخیز — ناز ہنگامہ بیاراست تو ای صبر بپای

جای راحت نبود سینۂ پر سوز ایدل — آمی و در سایۂ مژگان ترم می آسای

تمام شد دیوان شبلی